

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАЛЕКТОЛОГІЇ. ПОСТАТІ

БЕВЗЕНКО СТЕПАН ПИЛИПОВИЧ

Степан Пилипович Бевзенко (07.08.1920–15.01.2005) – український мовознавець, доктор філологічних наук з 1962 р., професор з 1964 р.

В українському мовознавстві другої половини ХХ ст. С. П. Бевзенко працював насамперед як історик української мови, діалектолог.

Шлях у мовознавство для С. П. Бевзенка пролягав через Уманський педтехнікум (1935–1938) в Одеський університет: у 1938 р. вступив на українське відділення філологічного факультету, звідки в 1941 р. пішов на фронт, а в 1943 р. після тяжких поранень повернувся в університет у м. Байрам-Алі в Туркменістані. У квітні 1945 р. С. П. Бевзенко закінчив навчання й був залишений в університеті для викладання і навчання в аспірантурі (науковим керівником був А. А. Москаленко).

Саме навчаючись, Бевзенко вирішив займатися історією української мови – вивченням синтаксису літописів ХVІІ ст. У цій праці С. П. Бевзенко аналізував мовні явища окресленого часового зрізу в широкій діахронічній ретроспективі й водночас у тісному зв'язку з відповідними явищами сучасної мови. Праця «Спостереження над синтаксисом українських літописів ХVІІ століття» у 1950 р. була захищена як кандидатська дисертація, а в 1954 р. опублікована (у дещо скороченому варіанті) в «Наукових записках Ужгородського університету».

С. П. Бевзенко починає працювати в Ужгородському університеті 1949 р., де очолює кафедру української мови (1950–1962), докладає зусиль для розгортання досліджень з історії української мови, діалектології, літературної мови та міжмовних контактів.

Значними були й успіхи С. П. Бевзенка як історика мови, особливо після опублікування необхідної для викладання в університетах і педінститутах книжки «Нариси з історичної граматики української мови. Морфологія» (К., 1953). Невипадково С. П. Бевзенкові академік Л. А. Булаховський запропонував увійти до складу академічного авторського колективу першої в україністиці фундаментальної історії української мови й підготувати історичну морфологію. С. П. Бевзенко поставив на меті розглянути, крім історії форм кожної частини мови, ще й історію словотворення, що на той час було вкрай актуальним.

Незважаючи на те, що зазначений академічний проект на той час не був реалізований, С. П. Бевзенко створив одну з центральних у своєму доробку праць – монографію «Історична морфологія української мови. Нариси із словозміни і словотвору» (Ужгород, 1960. – 416 с). Автор здійснив спробу подати систематизований словотвірний коментар

до аналізованих форм, що вигідно вирізняло його працю з історичної морфології на тлі подібних праць в україністиці й славістиці. Розгляд історії кожного граматичного явища ґрунтовано свідченнями зі значної кількості писемних пам'яток і діалектних джерел, чим досягнуто енциклопедичної повноти інформації. Вражають обсяг інформації про кожне явище, тонкі спостереження й оцінки автора, сформульовані часткові й загальніші проблеми. Закономірно, що ця праця відіграла помітну роль у підготовці іншими авторами історичних граматик української мови і відповідних посібників для вищих шкіл, як і книги «Морфологія» чотиритомної академічної «Історії української мови» (К., 1978), співавтором якої був С. П. Бевзенко.

З поверненням до Одеського університету (1962 р.) почався новий етап творчої праці С. П. Бевзенка, що був позначений науковими пошуками не тільки в галузі історії мови, а й діалектології, лексикографії, ономастики. Серед праць важливими для лінгвоукраїністики стали підручник «Українська діалектологія» (К., 1980) та численні публікації різноманітних посібників, статей з діалектології.

З ім'ям С. П. Бевзенка пов'язаний розвиток нового для україністики напрямку лексикографії – підготовки інверсійних словників, цінних для дослідження дериватології, комп'ютерного опрацювання мовної інформації. Було укладено «Інверсійний словник української мови» (Одеса, 1971–1976) за матеріалами «Українсько-російського словника» (т. 1–6, К., 1953–1963) та «Інверсійний словник української мови» (К., 1985), що спирався на «Словник української мови» (т. 1–11, К., 1970–1980).

Багато лекцій С. П. Бевзенка було переписано в численні статті та окремі книги. Так, з лекцій були надруковані цінні навчальні посібники для філологів «Історія українського мовознавства: історія вивчення української мови» (К., 1991), «Вступ до мовознавства. Короткий нарис» (К., 2005); над останньою книгою С. П. Бевзенко працював майже до останніх днів свого життя. В «Історії українського мовознавства» автору вдалося створити оригінальний систематизований огляд етапів розвитку української лінгвістики за окремими напрямками досліджень; поєднана інформація про давніші етапи мовознавства й сучасні ідеї, постаті та деякі найважливіші праці, оцінки стану лінгвоукраїністики й роздуми про шляхи та завдання розбудови її напрямів. Основну частину присвячено історії макрогалузей україністики, сучасній літературній мові, історії української мови.

Професор пропрацював 54 роки на кафедрах в Одеському, Ужгородському, Київському педагогічному (1981–1999) університетах, вражає кількість підготовлених кандидатів і докторів наук. С. П. Бевзенко написав і опублікував понад 320 наукових праць, частина з яких була й залишається етапними у фаховому становленні філологів-україністів.

ГОЛОВАЦЬКИЙ ЯКІВ ФЕДОРОВИЧ

Головацький Яків Федорович – український мовознавець, етнограф, фольклорист, поет, педагог і громадянський діяч. У 1834–1835 рр. навчався в духовній академії в Кошице та університеті в Пешті; закінчив у 1841 р. Львівський університет. У 1842–1848 р. був священником. Протягом 1848–1867 рр. працював професором, а 1863–1864 рр. – ректором Львівського університету. В 1868–1888 рр. – голова Віденської археографічної комісії. Був членом «Руської трійці», організував випуск альманаху «Русалка Дністровая» (1837 р.). Досліджував фольклор і етнографію українців зони Карпат («Нарис старослов'янського байкарства або міфології», 1860; «Народні пісні Галицької та Угорської Русі», кн. 1–4, 1878; «Про костюми або народне вбрання русинів чи руських у Галичині й північно-східній Угорщині», 1867). Підготував праці про писемні пам'ятки («Хрестоматія церковнословенська і давноруська», 1854; «Пам'ятки дипломатичної і судово-ділової мови руської в давньому Галицько-Волинському князівстві й суміжних руських областях в XIV та XV століттях», 1867). Велике значення у справі відродження українського шкільництва та культури мала «Грамматика русского языка» (1849), яка спиралася на мовну практику Галичини, була основним посібником у школах до 1862 р. На підставі нових діалектологічних даних Я. Ф. Головацький здійснив одну з перших у вітчизняному мовознавстві спроб опису діалектологічної диференціації української мови – «Розправа о язиці южноруським і его нарiчiях» (1848); виділив волинсько-подільське (або українське), галицьке (або наддністрянське) і карпаторуське нарiччя. Обстоював самотність української мови, підкреслював її глибокі історичні корені. У питаннях реформування правопису, витворення норм української літературної мови виявляв непослідовність. Створив «Географический словарь западнославянских и югославянских земель и прилежащих стран» (1877, вид. 1884), опублікував «Читанку» М. Шашкевича (1850) тощо. Уклав досконалий для свого часу регіональний словник говорів Галичини, Буковини і Закарпаття – «Материалы для словаря малорусского нарѣчiя, собраныя в Галици и въ Сѣверо-восточной Венгрии...» (1857–1859, літери А–З) та «Словник української мови» (обидва – в кн.: Науковий збірник Музею української культури у Свитнику. – Т. 10. – Пряшів, 1982).

Серед рукописів Я. Ф. Головацького виявлено винятково цінний, хоч, на жаль, і незакінчений словник української мови. Завдяки силам видатного вітчизняного мовознавця Й. О. Дзедзелівського й словацької україністки З. Ганудель 1982 року його було опубліковано в Науковому збірнику Музею української культури у Свиднику, що видається в Пряшеві (Словаччина). Я. Ф. Головацький готував досить докладний і

як для свого часу досконалий регіональний українсько-російський словник сучасних йому говорів Галичини, Буковини та Закарпаття. Хронологічно це один із перших українських власне діалектологічних словників, своїм розміром він перевершує всі українські опубліковані й відомі рукописні праці такого типу. У цьому регіональному словнику вміщено велику кількість специфічної діалектної лексики, яка досі ще не була зафіксована наявними друкованими джерелами і яка вперше вводиться в науковий обіг. Цінність і важливе наукове значення й для нашого часу цієї пам'ятки в тому, що вона дає широку й об'єктивну інформацію про лексико-семантичну систему південно-західного українського наріччя середини XIX ст. і своїм високоякісним фактичним матеріалом істотно розширює арсенал і можливості лексикологічних досліджень не лише в галузі україністики. Можна лише пошкодувати, що ця безперечно визначна праця видатного вченого залишилася незакінченою.

В опублікованій частині словника (А–З), за підрахунками самого Я. Ф. Головацького, міститься 9 946 словникових статей. Проте насправді їх дещо більше, оскільки після переписування рукопису начисто робилися вставки. Таким чином, увесь словник південно-західних українських говорів Я. Ф. Головацького мав би вміщувати близько 35 000 словникових статей.

ГРИЦЕНКО ПАВЛО ЮХИМОВИЧ

Народився 23 вересня 1950 року, в с. Матроска, нині Ізмаїльського р-ну Одеської обл. Закінчив Одеський університет ім. І. І. Мечникова в 1973 р.

В Інституті мовознавства АН УРСР працює з 1979 р.; у 1982–1987 рр. – учений секретар Інституту; з 1987 р. – керівник сектора, з 1991 – відділу діалектології. З 1991 р. в Інституті української мови НАН України, з 2008 р. – директор. Досліджує українську діалектну мову, проблеми взаємодії діалектів і літературної мови, взаємовідношення і зв'язки слов'янських мов і діалектів, розробляє проблеми теорії лінгвістичної географії, історії українського мовознавства.

У 1991 р. захистив докторську дисертацію; з 1993 р. – професор. Ініціював створення мовного інформаційного фонду говірок Чорнобильської зони, фонду фонозаписів діалектного мовлення.

Праці: автор понад 280 публікацій з українського і слов'янського мовознавства, у тому числі монографій «Моделювання системи діалектної лексики». – К., 1984; «Ареальне варіювання лексики». – К., 1990; «Говірки Чорнобильської зони. Тексти». – К., 1996 (співавтор); «Український діалектний фонофонд». – К., 2004 (співавтор); член редколегії та один з авторів видання «Українська мова»: Енциклопедія. – К., 2000; 2-ге вид. – К., 2004.

З 1989 р. – голова Української комісії і член Міжнародної комісії Загальнослов'янського лінгвістичного атласу при Міжнародному комітеті славистів, член авторського колективу і редколегії багатотомної міжнародної лінгвогеографічної праці «Загальнослов'янський лінгвістичний атлас».

ДЗЕНДЕЛІВСЬКИЙ ЙОСИП ОЛЕКСІЙОВИЧ

Йосип Олексійович Дзензелівський – визначний український мовознавець, доктор філол. наук – з 1961 р., професор – з 1963 р.; фахівець з історії української мови, української та слов'янської діалектології, лексикології, лексикографії та лінгвогеографії. Автор ідеї створення лексичного атласу української мови, для якого уклад спеціальну програму. Відшукав, опрацював і видав низку неопублікованих мовознавчих праць А. Коцака, І. Вагилевича, Я. Головацького, І. Зілинського та ін. Член редколегії й один із авторів «Общеславянского лингвистического атласа. Серия лексикословообразовательная». Автор близько 150 статей у фундаментальній енциклопедії «Українська мова». Також Й. Дзензелівський є автором «Конспекту лекцій з курсу української діалектології». В основу покладено курс лекцій, який протягом кількох років читав автор в Ужгородському державному університеті.

Й. О. Дзензелівський здійснює дослідження з різних питань слов'янського мовознавства, які корисні не лише для філологів, а й для географів, істориків української культури. 1996 року за підтримки Наукового товариства ім. Шевченка Львова та Нью-Йорка вийшов друком збірник праць Й. О. Дзензелівського, присвячений його сімдесятип'ятилітній річниці.

Рецензоване видання є спробою зібрати разом його праці, що досі не втратили своєї наукової актуальності, тим більше, що багато з них друкувалося поза межами України.

До збірника входить 24 публікації професора, які охоплюють великий період його творчості – від 1968 до 1993 року. Це були складні часи для українського мовознавства, бо тоді в Україні не завжди вдавалося видати той чи інший доробок з українського мовознавства, тому автор публікував їх у різних столицях слов'янського світу (22 публікації й збірник побачили світ за кордоном: у Будапешті (4), Варшаві (7), Відні (1), Дуклі (1), Любляні (1), Москві (1), Новому Саді (2), Празі (2), Пряшеві (1), Скоп'є (1), Софії (1) і лише дві в Україні – у Києві та Ужгороді).

Сфера досліджень професора Й. О. Дзензелівського дуже широка, вона охоплює різноманітні питання слов'янського, зокрема українського, мовознавства, більшість з яких пов'язані з діалектологією. Відповідно

до цього матеріал збірника вдало скомпонований у чотирьох основних розділах.

Перший розділ – «Лексикологія, етимологія, словотвір» – представлений шістьма статтями, дві з яких присвячені висвітленню рефлексії в українській мові.

Окрема група статей стосується маловивченого в українському мовознавстві явища народної етимології. Ця сфера досліджень дуже близька до етнографії, тому публікації «Із спостережень над народною етимологією в українській мові», «Спостереження над народною етимологією в українській мові» можна вважати предтечами української етнолінгвістики. Збирання матеріалу тривало роками під час дослідження діалектної та літературної лексики. Усі слова, опрацьовані у формі словника (майже п'ятсот одиниць), проаналізовані з погляду семантики й етимології. Спостереження дали авторові підстави переконливо довести причини виникнення таких народних етимологій, які зумовлені або неправильним сприйняттям значення чужомовного запозичення, або звуковою близькістю базового й загальнонародного слова. Автор досліджує словотвірні явища (слова із суфіксом *-ядь* (челядь) в українській мові) й у формі словника створює близько 200 словникових статей.

У розділі «Слов'янська етимологія» зібрані статті, що розкривають значення загальнослов'янських слів, змінених народною етимологією, а також репрезентують назви *полуниця*, *орач* у різних слов'янських мовах на основі матеріалів «Загальнослов'янського атласу». Рідкісні спостереження професора Й. О. Дзєндзелівського зафіксовані у статтях розділу «Українська соціальна діалектологія», у яких досліджується жаргон нововиживівських кожухарів Волині, кравецький жаргон на Волині, жаргон спиських дротарів, волинських лірників, шахтарів Макіївки на Донеччині та бурсацько-семінарницький жаргон на матеріалі повісті «Люборацькі» А. Свидницького. Усі жаргони супроводжуються словничками, в яких подана семантична характеристика кожного слова та його етимологія.

Для історії українського мовознавства та слов'янського взагалі велике значення мають дослідження, зібрані в останньому розділі збірника – «Історія мовознавства». У них подані відомості про першого автора граматики сучасної української мови О. Павловського, про заходи Петербурзької академії наук щодо упорядкування українського правопису, про життя українського лексикографа М. Руберовського, охарактеризовано В. Гнатюка як мовознавця, описано проспект «Мовного атласу Галичини» І. Зілінського. Польсько-українські наукові відносини в галузі мовознавства розкриті на прикладі праць І. Вагилевича (статті «Українсько-польський фразеологічний словник Івана Вагилевича» та

«Іван Вагилевич і словник С. Б. Лінде (з історії українсько-польських наукових зв'язків)». Ці статті, незважаючи на те, що написані давно, залишаються актуальними і для українських, і для польських дослідників.

Ім'я професора Й. О. Дзензелівського як ученого та педагога загальновідоме та авторитетне не тільки серед славистів України, а й далеко за її межами. У його доробку – монографії, діалектологічні атласи, статті, відшукані в архівах та рукописних відділах бібліотек матеріали з історії українського та слов'янського мовознавства.

МИХАЛЬЧУК КОСТЯНТИН ПЕТРОВИЧ

Перший період розвитку української діалектології розпочинається з моменту появи діалектологічних праць К. П. Михальчука. Перша спроба створення загальної діалектологічної карти української мови, на якій визначалися межі як основних діалектних груп (наріч), так і менш діалектних угруповань (піднаріч, груп говорів), належала К. П. Михальчукові й була додана до відомої праці цього автора «Наречия, поднаречия и говоры в связи с наречиями Галичины» (1877 р.).

Найґрунтовнішим у XIX ст. дослідженням, присвяченим діалектологічному членуванню української мови, є праця К. П. Михальчука про українські говори, наріччя і говірки, написана в 1871 р. Це дослідження не втратило наукового значення й донині. Своє членування Михальчук в основному базує на зібраному за програмою І. П. Новицького фактичному матеріалі, що охоплював 74 явища фонетики і морфології, матеріалі, зібраному у 59 населених пунктах з різних місцевостей України. Наріччя і говори автор виділяв на основі суто мовних рис, проте брав також до уваги розміщення в минулому східнослов'янських племен, міграційні чинники пізніших часів, топографічні особливості територій, етнографічні дані.

Перший справді науковий огляд українських діалектів на основі значного фактичного матеріалу, зібраного експедиціями Південно-західного відділу Російського географічного товариства, був здійснений К. П. Михальчуком у його вищезазначеній праці, в якій було подано розгорнуту класифікацію українських говорів із докладною характеристикою їхніх фонетичних і морфологічних ознак. Беручи до уваги не лише діалектні, а й загальні етнографічні риси, К. П. Михальчук усю українську мовну територію поділив на три наріччя: українське, поліське і червоноруське (русинське чи русняцьке). Визначивши для цих наріччя певні фонетичні та морфологічні ознаки, які в своїй сукупності досить виразно окреслюють кожне з них, автор у наріччях виділяє ще піднаріччя з їхньою короткою характеристикою, а в деяких з останніх – також дрібніші діалектні одиниці – різнонаріччя.

Класифікація українських говорів на три наріччя, здійснена К. П. Михальчуком, була найбільш вдалою з усіх спроб, що існували в мовознавчій літературі XIX – початку XX ст. Вона найкраще відбивала реальні відношення, що склалися поміж українськими діалектами. Усі подальші спроби класифікації українських діалектів зводилися переважно до уточнення класифікації К. П. Михальчука, хоч серед них були такі, які пропонували навіть іншу класифікацію основних діалектних угруповань – наріч.

Як бачимо, К. П. Михальчук є основоположником української діалектології, в описових працях він був одним з попередників структуралізму. Окрім вищезазначеного, науковець також обґрунтував поділ діалектів на давні й новожитні, запропонував пояснення генези багатьох явищ сучасних діалектів.

Сформулював наукові принципи обстеження українських діалектів, що заклали підвалини їх типологізаційного вивчення («Програма до збирання діалектних одмін української мови», 1909); у співавторстві з Є. Тимченком уклад «Програму для збирання особливостей малоруських говорів» (1910), російською мовою – у співавторстві з А. Кримським.

ПОТЕБНЯ ОЛЕКСАНДР ОПАНАСОВИЧ

Потебня Олександр Опанасович [10(22).IX 1835, х. Манів, поблизу с. Гаврилівки, тепер Гришиного Роменського району Сумської області – 29.XI(11.XII) 1891, Харків] – український мовознавець, філософ, фольклорист, етнограф, літературознавець, педагог, громадський діяч, член-кореспондент Петербурзької АН з 1875 р., член багатьох (у тому числі зарубіжних) наукових товариств. У 1856 р. закінчив Харківський університет. Був учителем російської мови в гімназії, з 1861 р. – ад'юнкт Харківського університету з правом викладання історії російської мови. З серпня 1862 р. до серпня 1863 р. перебував у закордонному науковому відрядженні (Німеччина, Чехія, Австрія). Після повернення обійняв посаду доцента кафедри слов'янського мовознавства та секретаря історично-філологічного факультету, з 1875 р. – екстраординарний, згодом – ординарний професор кафедри російської мови і словесності Харківського університету. Один із засновників Харківської громади, Харківського історично-філологічного товариства (був його головою у 1877–1890).

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР випускав свій науковий щорічник «Діалектологічний бюлетень», що виходив у 1949–1962 рр. (9 випусків). Опубліковано описи говорів, дослідження теоретичних питань діалектології (фонетики, словозміни, словотвору, тематичних груп лексики), лінгвістичної географії, зокрема, пов'язаних

із підготовкою «Атласу української мови»; надруковано програми для записування ономастикону, діалектної лексики різних тематичних груп, інструкції щодо записування й обробки діалектних даних, підготовки лінгвістичних карт, а також огляди роботи експлораторів, рецензії на діалектологічної праці.

О. О. Потебня дав розгорнуту картину розвитку східнослов'янської фонетичної системи від найдавнішого періоду до середини ХІХ ст. сформулював принципи етимологічних досліджень. З досягненнями в історичній фонетиці пов'язане становлення вітчизняної діалектології. У роботах О. О. Потебні були схарактеризовані межі поширення найважливіших діалектичних звукових явищ, визначені відношення південноросійських говорів до північноросійських, указані ознаки, які відрізняють українську мову від інших мов. Ці роботи визначили новий етап у розвитку діалектології, сформували наукові основи східнослов'янської діалектології як самостійної дисципліни. У численних роботах О. О. Потебні розроблено також і проблеми історії східнослов'янських літературних мов, лінгвостилістики.

О. О. Потебня розглядав питання історії української мови та української діалектології у зв'язку з відповідними аспектами російської мови. Обидві мови О. О. Потебня вважав нащадками однієї, спільної в минулому (давньоруської) мови-предка. Відповідно до термінології свого часу називав українську мову малоруським наріччям, а терміном «русский язык» позначав сукупність східнослов'янських мов («Про повноголосся», 1864; «Про звукові особливості руських наріч», 1865; «Замітки про малоруське наріччя», 1871; «До історії звуків руської мови», 1–4, 1871–1883; рец. на працю П. Житецького «Нарис звукової історії малоросійського наріччя», 1878, та ін.). У працях цієї проблематики він уперше в слов'янській філології систематизував ознаки української мови, якими вона відрізняється від інших слов'янських мов, охарактеризував межі поширення її найважливіших діалектних звукових явищ. Учений постійно цікавився питаннями народності й мови, взаємовідношення націй та мов, народності й особи, дво- і багатомовності, майбутньою долею націй і мов («Думка і мова», 1862; «Мова і народність», 1895; «Про націоналізм», 1905; «Лист до Єлени Штейн», 1927; «Загальна літературна мова і місцеві наріччя», 1962).